

MİLENYUM ÇAĞINDA ŞAMANİZM*

Yazan: Dr. Mihaly HOPPAL

Çev.: Doç. Dr. M. Muhtar KUTLU**

Şamanizm'in araştırılmasında ve gelişiminde iki farklı eğilimi birbirinden ayırmak önemlidir. Yaşayan bir kültür olarak gözlemlenebildiği toplumlarda şamanizm, iki kategoriye ayrılabilir. Birincisi, işlevini halen sürdürdüğü düşünülen bir anlamda geleneksel şamanizmdir. Günümüzde etkin olan şamanizmin diğer biçimi ise, *kent şamanizmi* ya da *neo-şamanizm*'dir¹. Bu yeni şamanlar geç yirminci yüzyılın karakteristik figürleridir.

Birinci tip genellikle geleneksel anlamda etnolojik ve etnografik yöntemleri kullanan araştırmacılar tarafından çalışılmıştır. Bu, Avrupalı ve özellikle Rus etnografik araştırmalara özgüdür. Son yüzyılda bazılarının adlarını burada andığımız araştırmacılar tarafından bu yöntem kullanılarak birçok değerli bildiri, makale ve monografi yazılmıştır. İkinci tipte yer olan kent şamanizminin örnekleri Amerikan antropolojisi (sosyal antropoloji) içinde çalışılmıştır, fakat bunun yanı sıra *kent antropolojisinin* yöntemi ve araçları da kullanılmıştır.

Makalenin başlığında şaman-izm ifadesini kullanmamıza rağmen, giderek daha fazla araştırmacı, yalnızca bölgesel çeşitlilikler dışında bu ifadenin kapsadığı genel bir şamanizm-izm diye bir şey olmadığına inanmaktadır. Klasik etnografi yapan Rus araştırmacılar, "*Shamanstvo* ifadesini kullandıklarında aslında betimledikleri ve kaydettikleri yerel çeşitlilikleri düşünmekteydiler. Almandada pek çok araştırmacı "*Schamanentum*" terimini kullandı. İngilizcede

ise "*Shamanshood*" terimi önerilmiştir². Gerçek şu ki, bu alanda araştırma yapanlar son birkaç yılda, **Mircea Eliade**³ tarafından geliştirilen şamanizm kavramının çok geniş ve belirsiz olduğunun farkına varmışlardır; şamanizmin bireysel biçimleri ve yerel çeşitlilikleri birçok açıdan Eliade'nin genel inşasının dışında kalmaktadır ve sonuçta araştırmacılar büyük Romen dinler tarihçisinin görüşlerini eleştirmeye başlamışlardır.⁴ Dinler tarihinde karşılaştırmalı örnekler üzerine bazı mükemmel çalışmalar yapmış olmasına rağmen Eliade'nin yaşayan bir şamanı hiç görmediğini ve bu tür bir alan çalışma yapmadığını unutmamalıyız. Bu konuyu (zamanında!!) iyi bildiğini, fakat yine de o günün akademik modasına uygun olarak birkaç simgeyi vurgulayan bir *izm* oluşturduğu ve bunu genel bir model olarak anlamlandırdığı gerçeğini kabul etmeliyiz. Onun çok önemli gördüğü karakteristik işaretlelerden biri trans⁵ ya da daha doğrusu transa ulaşmanın farklı teknikleriydi. Kitabına yapılan ilk eleştiriler, bütünüyle gelişmiş (ecstasy ya da) trans tekniklerinin onun tanımladığı şamanizm içinde bile her yerde bulunmadığını ve bölgesel çeşitliliklerin olduğunu ileri sürmektedir. Benim bugüne kadarki deneyimlerim ve Yakut, Buryat, Mançu, Koreli ve Japon şaman ve şaman kadınlarla yaptığım görüşmeler, bir tür kendinden geçme hali olsa bile bu durumun neredeyse fark edilemez olduğunu ve ayının tamamı için belirleyici olmadığını göstermiştir. Ayrıca, Eliade'nin şamanlar üzerine

* Mihaly Hoppal, **Shaman Traditions in Transition**. International Society For Shamanistic Research, Budapest, 2000. (içinde '*Shamanism at the Turn of the Millennium*' adlı bölüm s.89-94)

** Ankara Üniversitesi, DTCF, Halkbilim Bölümü Öğretim Üyesi. (mikutlu@humanity.ankara.edu.tr)

yazdığı kitabın finanse edildiğini, kitabı 40'ların sonunda Paris'in en zarif semtlerinden birinde yaşamak için yazdığını böylece aynı zamanda bir roman üzerinde de çalışabildiğini ve bunun yazar için o zamanlar önemli olduğunu da kaydetmemiz gerekir. Yazar Eliade, belki de bilim adamı Eliade'den daha önemliydi. Fakat şiirsel imgeleminin, bir bilim adamı olarak nesnellliğini birçok açıdan etkilemiş olduğuna hiç şüphe yoktur. Roman yazar-bilim adamına göre en önemli düşünce yeniden yapılandırmadır. Bu, tabii ki bir kusur değildir, fakat söz konusu şamanizm olduğunda ve onun hala eşsiz olan bu değerli çalışmasına atıfta bulunurken bu biyografik ayrıntıları aklımızın bir köşesinde bulundurmamız gerekir.

Şamanizmin iki türüne ya da günümüz şamanizminin yüzyılın bitimindeki hali hazır durumuna dönmek için kendi deneyimlerimden bahsetmeme izin verin.

Rus meslektaşlarımın son birkaç yıldır karşılaştıkları zorluklardan dolayı çok az alan çalışması deneyiminde bulunmalarına ve çeşitli yerel gelişmelerden haberdar olamamalarına rağmen burada, şamanizmin durumu hakkında detaylı bir bilgi verme gereği duymuyorum. Ayrıca, son zamanlarda etnografik anlamda bir geleneğin sürdürücüsünden çok şarlatanlığa dönüşmüş kimi yeni şamanların ortaya çıktığını da anlamış bulunuyorum. Bu açıdan, gerçekte var olmuş yaşlı şamanlar hakkında etnografik filmler yapılmış olması da önemlidir. Bu şamanlar, şarkılarını 50'li yıllarda ustalarından gizlice öğrenmişlerdir. Onları yakından gözleyerek, hareket ve davranışları hakkında bir şeyler de öğrenmiş olmalı ki, *otantik*⁶ kabul edilebilirler. Giysileri modern malzemelerden yapılmış olmasına rağmen, en önemli ve tipik işaretler üzerlerinde görülebilir. Özel geleneksel şaman kıyafetleri yoksa bile davullarını yaparken geleneksel yöntem

ve detayları kullanmışlardır (Mark Soosaar, bir Ostyak şamanı hakkında çok ilginç bir film çekmiştir).

Uzak Amur nehri boyunca ya da yerel idarenin şamanlar üzerinde ciddi boyutlarda bir zulmünün olmadığı diğer kuzey bölgelerde çoğu gelenek 70'lere ve 80'lere kadar varlığını sürdürmüştür. Taimar yarımadasının Nnganasan halkı hakkında çok tipik bir anımı anlatmak isterim. 1975'te, Moskova'ya yaptığım ilk uzun yolculuk sırasında Ethnographic Institute of Academy'de (o zaman adı hala Mikluhomakla Institute idi) Alexander Oskin, Juri Simchenko ile birlikte görüntülediği Nnganasanlı şaman Demnime Kosterkin'in son ayininden parçalar izletmişti. Maalesef, bu malzeme hala bir filme dönüştürülemediği gibi, klasik anlamda Sibiry Şamanlarının sonucusu olan Kosterkin'i ölümsüzleştirdiği için paha biçilemez bir değerın görsel ve etnografik belgesi olmasına rağmen kayboldu. Birkaç yıl sonra, bugün bağımsızlığını kazanmış olan Estonya'nın başkanı Lennart Meri, aynı zamanda yazar ve etnografik film yapımcısı, bu büyük şaman hakkında daha uzun bir çekim yaptı. Uzun bir süre geçtikten sonra, bazı İskandinav fim çekim ekiple-ri, Demnime'nin öğrettiği şarkıları söyleyen ve belli ayinlere tanıklık etmiş olan akrabalarını ve torunlarını görmeye gittiler, bu şarkıları çekim için yeniden yapılandırıp çocukken gördükleri ayinleri kamera önünde canlandırdılar. 1995'te Fransa'nın güneyinde düzenlenen bir folklor festivaline davet edildiler. Büyük şamanın kızı Jekatyerina tarafından yönetilen, kızgın yaz sıcağında kuzeyin sert kışları için yapılmış kıyafetleriyle ruhları çağırıcısına şarkı söyleyen, ezgiler mırıldanan ve davulların ritmi eşliğinde beş kişilik bu küçük grubu altı ya da sekiz dakikalık bir gösteride izlemek bir etnograf için çok utanç vericiydi. Gösteri çok başarılıydı ama bence bu ticari yapım (tatilcilerin bir sirk çadırında izle-

dikleri) şamanizmin sonu anlamına geliyordu. Birkaç gün sonra, grupla Paris'te Sacré Coeur Katedrali'nin aşağısındaki mahallede, akrabaları için ucuz hediyeler alırlarken karşılaştıktan sonra Sibiry Şamanizmi'ni tam olarak yok olma-yacağına anladım. Çünkü şamanlar gösterileriyle para kazanabiliyorlardı ve bu da bir çeşit devamlılık anlamına gelmekteydi. Uzak coğrafyalardan hediyeler alıp getirmek ahlaki bir yükümlülüktür. Ayrıca, aile üyelerinden oluşan grubun söylediği melodinin büyük şamandan öğrenilen ezgiyle özünde de tutarlı oluşu da ilginç; bunu, topladığım ve bir araya getirdiğim bir belgesel film için farklı zamanlarda çekilmiş birkaç sahneden biliyorum. Yani, bu durum gösteriyor ki, ritüelin bağlamı artık otantik olmasa bile, şamanizm'in bazı öğeleri hayatta kalıp 21. yüzyılda da korunabilir.

Daha az bilinen fakat ilginç olan ise Çin'deki bölgesel çeşitlilikler ve onlara ne olduğudur. Ben, Mançurya ve Xingjiang'da bizzat bulundum. Bilindiği gibi Çin, Sovyetlerdeki komünizm versiyonundan birçok anlamda farklılaşmış bir komünist devlettir –en azından geçmişte öyleydi. Hiç değilse milliyetçilik politikaları Rusya'dakinden çok farklıdır. Çin'de Han ulusu nüfusun baskın çoğunluğunu oluştururken, bütün diğerleri, hatta birkaç milyon olan azınlıklar bile hükümetin gözünde bir tehdit oluşturmaz. Çin kültürünün doğal yayılımına rağmen yerel gelenekler belli bir boyutta varlıklarını devam ettirebildiler, o zamandan beri köylü toplulukların yaşam standartları bir asırdır ya da daha uzun zamandır değişmemiştir. Bu, şu anlama gelir: örneğin Mançu çevrelerinde şaman gelenekleri bugüne dek ulaşmıştır, aile törenlerinde ve topluluk bir araya geldiğinde hala canlı olarak yaşamaktadır. Neyse ki, son yıllarda bu ayinler üzerine, şamanizmin özünü anlamamıza yardımcı olabilecek, ayin mekanizmaları hakkında bilgiler edinebileceğimiz ve

18. yüzyılda Çin imparatoru tarafından finanse edilen Mançu ayinleri hakkında yazılan kitapta da tam olarak betimlenen detayları fark etmemizi sağlayacak çok iyi filmler çekildi.

Şamanizm gelenekleri sadece Mançu çevrelerinde değil, aynı zamanda Kuzey-doğu Çin'in diğer bölgelerinde yaşayan Oroch, Dahur ve Evenki halkları gibi diğer azınlıklar arasında da devam etmiştir. Editörlerden aldığım bilgilere göre, bunlar hakkında yazılmış olan çok iyi bir monografi; "*Yaşayan Şamanlar: Çin'de Şamanizm (1999)*" birkaç hafta içerisinde yayına hazırlanmaktadır.

Şamanizm hakkındaki yayınların giderek artması, akademik ilgedeki bu büyümenin, tamamen kaybolduğu düşünülen ya da politik olarak yasaklanan bu kültürel görüngünün günümüzde yeniden hayata doğmasıyla eşzamanlı olarak ilerlediğini bize göstermektedir. Bunu tespit etmek önemli, yüzyılın sonlarına doğru açıklığa kavuştuğu gibi zaman zaman belli kültürel olgular yeniden doğabilir ya da canlandırılabilir. Bu yenilenmenin bir göstergesi, şamanizmin en genel tanımlanmış işaretlerinin modern hayatın içinde varlıklarını sürdürebilecek şekiller bulmalarıdır.

Bunlar, şöyle sıralanabilir:

1. İyileştirici işlev
2. Tek kişilik (kadın/erkek) bir tiyatral gösteri biçiminde şaman ayini
3. Şair ve ozan olarak şaman
4. Şamanın topluluktaki ayinsel rolleri ve işlevleri
5. Şamanın rollerinin politik bir lider gibi kabul edilmesi.⁷

Şamanizm faaliyetinin bu sosyal etki alanlarının tamamı Rus etnografik literatürünün ürünleri olan klasik betimlemelerde bulunabilir. Bu nedenle, yüzyılın sonunda bu işlevlerin modern şekillerinin bölgesel şamanizm örneklerinde Avrasya'nın her yerine yayılmış olması şaşırtıcı değildir. Bunları sırasıyla ele alırsak, iyileştirme işlevine baktı-

ğımızda bu sadece yerel inançlar sisteminin sürdürülmesi sorunu değil, aynı zamanda hiçbir zaman tıbbi önlemleri olmayan, ücra yörelerin kendi halindeki halklarının eski halk hekimliğini diriltten şaman ibadetlerini kullanmaya zorlayan oldukça basit bir temel ihtiyaçtır. Yine daha önce hiçbir yerde belirtilmemiş olmakla beraber, kendi deneyimlerine göre şunu unutmamak gerekir ki, şamanlar ortaya çıkan şikâyetleri engellemek üzere iyileştirmezler. Ayınler boyunca, akli ya da fiziki dengesini kaybetmiş hastaları olumsuz etkenlerden arındırırlar, kısacası şaman dengenin yeniden inşası üzerine çalışır.

Bunu, geleceğe dair öngörülerde bulunarak, olası nedenlere ışık tutarak, basit arındırma ayinleriyle, örneğin; tütsü yakarak ya da büyüü ellerini kullanarak yaparlar (1996 yılında Tuva filminde yakalamayı başardığımız gibi).

Ayinleri düzenleyen kişiler olarak ritüel rolleri olan şamanların kişisel etkileri bize gösteriyor ki şamanlar, ayinde yer alanlar için sağaltıcı bir ortam oluşturmaktadırlar, tıpkı Kore'de yaşadığımız gibi ya da Buryat'ta kurban ayinlerini çekerken tanık olduğumuz gibi. Ayinin lideri olan şamanlar sadece tören uygulayıcıları değil aynı zamanda öğretmendiler. Bazı katılımcılara (ilgilenen herhangi birine ve özellikle gençlere) bu kadar onurlu ve hatta kutsal olarak tanımlanan durumda nasıl davranılması gerektiğini öğrettiler. Bu sosyal rolle yakından ilişkili olan şamanlar, uzun metinleri ezberden okumak, metinleri ezgiyle söylemek, anlatmak ve birçok durumda anında doğaçlama yapmak zorundadırlar. Bu, şamanın geleneğe, geleneksel ezgilere ve ritimlere aşına olsa da ruhları çağırma yardımcı olacak bir şiirsel metni yaratmak zorunda olduğu anlamına gelir. Böylesi coşkun bir durumda, şiirsel metnin kullanımı yalnızca ortamı herhangi bir günden farklılaştırılmaz, aynı zamanda izleyicilerin bu çeşit

bir sanatsal deneyime katılmalarına olanak tanır. Burada sözü edilmesi gereken başka bir önemli durum da, özellikle eski Sovyetler Birliği halkı içinde, şaman metinlerinin -bugün yönetimin unutturmakta başarılı olduğu azınlık dillerinde bile- her zaman dinlenmekte olduğudur, başka bir ifade ile şaman dilsel geleneklerin⁸ koruyucusudur.

Bu metinlerin korunması, bir yandan doğaçlamaya yardım eden diğer yandan fonetik olarak zaman zaman metinlerin yeniden üretimine olanak tanıyan mitolojik bilgiyi saklayan eski dilsel ritimlerin yaşaması anlamına gelmektedir. V.V. Ivanov ve V.N. Toparov, 1970'lerde mitolojik bilginin ne olabileceği konusunda Rus semiyotik okulu tarafından halen aşılamayan birkaç ciltlik ilginç bir tez yazdılar. Onların açıklamalarına göre; tanrıların adları ve yerel ruhların, dağların, nehirlerin, kayaların koruyucu ruhlarının adlandırılması, mikro-metinler olarak düşünülebilir, kolektif hafıza ve şamanın bireysel şiir becerisi, şaman dünya görüşünü bu mikro-metinlerden yeniden yapılandırabilir. Ahlaki yargıları içeren, standart davranış modelleri öneren bu dünya görüşü birey için dünyaya uyum sağlamayı kolaylaştırır. Ahlaki kurallar arasında en önemli olanlardan biri doğaya ve çevreye koşulsuz saygıdır; var olan çevreye gereksiz yere zarar vermeme kuralının korunması, atalarımızdan miras kalan dengenin sürdürülmesi demektir. Çünkü bu, gelecek kuşaklara doğdukları topraklarda iyi bir yaşam garanti etmenin tek yoludur.

Sonuncusu, şamanın politik rol ve işlevidir. Bundan daha önceki literatürde bahsedilmiştir; hatta son derece hiyerarşik bir toplum olan büyük Moğol İmparatorluğu'ndan beri *behinin* rolü iyi bilinmektedir. *Beki* siyasal karar alma sürecine doğrudan katılmakta, daha da önemlisi kağan ve generalin hemen yanında yer almakta idi. Şamanın ayrıca-

lıkl bir rolü vardı; çünkü kehanette bulunabilmenin çeşitli tekniklerini biliyordu ve bazı askeri girişimler için önceden uyarıda bulunabiliyordu. Bu, orduların ok ve yay ile donatıldığı bir zamanda özellikle önemliydi zira hava şartları (yağmurlu ya da kurak) başarılarını büyük ölçüde etkiliyordu. İlginç olan şu ki, 20. yüzyılda aniden ortaya çıkan şamanlar, sadece şehirdeki binaların dar odalarında şifa veren kişiler değillerdir, bunlar yalnızca Buryat tepelerinde hatta Seul'un yoksul mahallelerinde kurban ayinleri düzenlemiyorlar, aynı zamanda kendi halklarının ya da topraklarının çıkarlarını savunmak için ozanın politik rolünü de üstleniyorlar. Bu politik rolün kabulü, azınlıktaki etnik grupta neredeyse hiç eğitilmiş üyenin olmayışından dolayı son derece önemlidir, bu yüzden topluluk önünde konuşabilme yeteneğine sahip okuyazarlar, azınlığı mecliste ya da şehirde politik olarak temsil etmek zorundadır. O nedenle Vogoul şair Juvan Sestlov'un bundan 10–20 yıl öncesine kadar insanların kolay kolay konuşmadığı bir şey olmasına rağmen, şaman bir aileden geldiğini özellikle belirtmesi rastlantı değildir. Böylesine güçlü bir karakter sergilemeyi şaman atalarında öğrenmiş bir diğeri de, büyük annesinden öğrendiği şarkıları söyleyen, onun sözlerini yeniden yazan ve belki de ileride kendisi de bir şair olacak olan Nye-neli genç kadındır. Fakat kendinin de belirttiği gibi üniversite eğitimine rağmen geri dönüp kendi halkıyla beraber yaşamayı tercih etmiştir. Bu genç kadın tek değildir. Bu durumun benzer örneklerini, şamanizm üzerine çalışmaya başlayan genç nesil araştırmacılar arasında da bulabiliriz, çünkü halklarının tek eğitim görmüş üyeleri olarak, bunun kendilerinin görevi olduğunu düşünmektedirler ya da seçilmiş olma duyguları onları geleneği sürdüren kişiler olmaya mecbur etmektedir.

Bence arkadaşım Valery Nikolaevich Basilov hala yaşasaydı, şimdi kalkıp bugünün genç şamanlarının gerçek şamanlar olmadıklarını söylerdi ama öyle ola bile bu yeni belirtilerin incelenmesi zorunludur. Şunu belirtmem gerekir ki aramızdan ansızın ayrılan arkadaşımın sözlerinden fazlasıyla etkilendim; çünkü şamanların soyundan gelen ve kendilerini geleneğin devamı olarak algılayan bu şehirli genç kadın ve erkekler, geleneği devam ettirmek için ahlaki yükümlülükleri hakkında inanarak konuşuyorlar. Bu sadece, 20. yüzyılda bölgesel şamanizmin hayatta ve iyi durumda olduğunu değil, aynı zamanda 21. yüzyıla taşınabilir olduğunu gösterir. Ünlü sözü burada aktarırsak: Şamanizm yaşadı, yaşıyor ve yaşayacak.

NOTLAR

1 Vurgular çevirene aittir. (ç.n.)

2 Bu sözcüklerin tümü **şamanlık** anlamına gelmektedir. (ç.n.)

3 Mircea Eliade, *Le Chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*. Paris, 1951. [Şamanizm: İlkel Esrime Teknikleri (Çeviren: İsmet Birkan), İmge Kitapevi Yayınları: Ankara, 1999.] (ç.n.)

4 Mircea Eliade (1907-1986) dinler tarihi alanında yapmış olduğu çalışmalarla tanınır. Yapmış olduğu işi "imgelerin, simgelerin ve ritlerin sınıflandırılması" olarak tanımlayan Eliade, şamanizm konusunda çalışan kimi araştırmacılar tarafından çalışmış olduğu konunun etnolojik, antropolojik, sosyolojik ve psikolojik yönlerini yeterince dikkate almamakla eleştirilmiştir.(ç.n.)

5 *Trans* sözcüğü, taşkın hareketler ya da bir aşırı hareketlilik hali için kullanılırken *esrime* ise durgunluk, uyuşukluk ya da baygınlık hali için kullanılmaktadır. *Trans* ve *esrime*, şamanın öteki dünyaya açılmasını sağlayan birisi etkin diğeri edilgen iki tarzdır (bkz. Michel Perrin, *Şamanizm, İletişim Yayınları: İstanbul, 2001*) (ç.n.)

6 Vurgu çevirene ait. (ç. n.)

7 Şamanizmin sözü edilen bu belirtileri aynı zamanda günümüzde birer şaman tipine işaret etmektedir. Bunlar sırasıyla: şifacı şaman, dans eden şaman, ozan şaman, ayin yöneticisi şaman ve politik lider olarak şamandır.(ç.n.)

8 Sözlü kültürün. (ç.n.)